

TÖRTÉNELEM ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET KELET-EURÓPÁBAN

NIEDERHAUSER EMIL

A KELET-EURÓPAI ORSZÁGOK NEMZETI KULTÚRÁJÁNAK KIALAKULÁSA A NEMZETEK KELETKEZÉSI FOLYAMATÁBAN

Kelet-Európa jelenti azt a sajátos terepet, ahol a modern burzsoá nemzet kialakulása viszonylag rövid történeti időszakon belül ment végbe, vagyis nem olyan lassan, mint a nyugat-európai nemzetek esetében, de nem is olyan feszített, gyors ütemben, mint ma a harmadik világban, hanem több évtizedes, esetleg egy-másfél százados időszakot vett igénybe. A másik sajátossága ennek a terepnek az, hogy a politikai szint, a politikai aspektus csak a fejlődés későbbi, magasabb szakaszán jelentkezett, általában, mert a születőben levő nemzetek általában soknemzetiségű birodalmak keretei közé tartoztak, s ezekkel szemben a politikai igények felvetése sokáig lehetetlen volt, vagy legalábbis nagyon nehéz. Ezért szorultak a nemzeti fejlődés alapvető kérdései hosszabb időszakra keresztül a kultúra szférájába. Ezért vizsgálható a kultúra szerepe a nemzetté válásban nagyon is hatékonyan éppen a kelet-európai nemzetek példáján.

A nemzeti kultúra valóban ebben a kulturális szakaszban alakul ki. Ezt a kulturális szakaszt olykor időben is el lehet különíteni a politikai igények szakaszától, olykor a kettő párhuzamosan fut, vagy akár bizonyos politikai igények meg is előzik. Ezek azonban már konkrét történeti helyzetekkel magyarázható eltérések, különbségek, amelyeknek nincs lényeges módosító szerepük a kulturális szakasz vonatkozásában.

Ebben a szakaszban mindenképpen az első helyen jelentkező probléma a nyelv kérdése, ez ugyanis az a kommunikációs eszköz, amely az egész további kulturális szakaszt egyáltalában lehetségessé teszi.

A nemzeti nyelv egyúttal irodalmi nyelv, s ha az irodalmat a korszakban még elég tágasan értelmezik is, előbb vagy utóbb a szó mai értelmében vett nemzeti szépirodalom fogalmában realizálódik, a nyelv után ezt a nemzeti szépirodalmat (s vele együtt a színházat) kell megteremteni.

A szépirodalom után a nemzeti kultúra két másik területen alakul ki. Az egyik a művészetek egyéb ágai, a képzőművészetek, a zene, a másik pedig az ún. nemzeti tudományok. Mindkettő jóval később alakul ki a szépirodalomnál, számos esetben a nemzetté válás szakaszában még nem is beszélhetünk kialakulásukról, legfeljebb annak kezdetéről.

A nemzeti tudományok közül nyilvánvalóan a nyelvtudomány (vagy amit ebben a korban annak lehet nevezni) az, amelyik a legkorábban kialakul, természetesen éppen a nemzeti nyelv megteremtésének a szükségletével kapcsolatban. Mellette viszont nagyon hamar fellép a történettudomány (vagy amit ebben a korban annak lehet nevezni). Korántsem azonnal akárcsak az akkori európai színvonalon, hanem sokkal alacsonyabban, a középkori krónikáknál nem sokkal felemelkedve. Funkciója nem is a történeti

valóság tudományos feltérképezése, hanem a kialakulóban levő nemzet múltjának a felidézése, akár van ennek a múltképnek valami köze a reális történeti valósághoz, akár nincs. A lényeg a történetírás adott funkciója a nemzeti kultúra létrehozásában.

A nemzeti kultúra bizonyos ágai minden nemzet' kialakulása során létrejönnek, bizonyos ágainak a kialakulása azonban nem előfeltétele a nemzeti kultúra létrejöttének. Talán nem tévedünk, ha a nemzeti nyelvben, az ehhez kapcsolódó nyelvészeti munkásságban, a nemzeti nyelvű szépirodalomban és a nemzeti történetírásban jelöljük meg azokat a kulturális ágakat, amelyeknek a létrejötte, illetve kibontakozása nélkül nem beszélhetünk a nemzeti kultúra kialakulásáról. Ezek megléte viszont az a minimum, amelynek az alapján erről már szó lehet.

A nemzetté válás és a nemzeti kultúra kialakulása közti dialektikus kölcsönhatásban meg kell különböztetni egy szubjektív és egy objektív mozzanatot vagy tényezőt.

A szubjektív tényezővel viszonylag igen hamar tudunk végezni. A kortársak, a nemzetté válásban és a nemzeti kultúra kialakulásában szerepet játszó vagy azt egyszerűen megélő kortársak tudatáról van szó. Nemcsak a nagy nevekre gondolunk itt, akik ma is ismerősen csengenek minden egyes nemzetben belül (mármint az illető nemzethez tartozók, mert minden orosz ismeri Puskind és minden szlovén Prešerent, hogy csak találmányra ragadjunk ki két nevet), hanem a kisebbekről, a vidéki, falusi tanítókról, papokról, akik a maguk szerény hatókörében ugyanazt végezték el, mint a nagyok, és mondhatjuk, ugyanazzal a tudatossággal. Ez pedig, amit elvégeztek, az ő szubjektív tudatuk szempontjából igen röviden fogalmazható meg: a nemzet ébresztése. Szakemberek számára megint szükségtelen a példákat sorolni, hosszan lehetne ezt is. Az biztos, hogy ez a tudat, hogy a nemzet virtuálisan megvan, csak éppen alszik, nincs önmaga tudatában, ezért fel kell ébreszteni, a legnagyobb nevektől a legalsóbb hétköznapi szintig mindenhol megtalálható. És megtalálható az a görcsös erőfeszítés is, hogy ezzel az ébresztéssel sietni kell, mert különben a nemzet netalán végleg elalszik, elenyészik, meghal.

Sokkal lényegesebb és sokrétűbb véleményünk szerint az egész kérdéskör másik, objektív oldala, módszertani szempontból is több problémát vet fel.

Az objektív előzmények sorában első helyre a már korábban említett probléma, az egységes nemzeti irodalmi nyelv kérdése kívánkozik.

Egy másik, a korban sokat emlegetett előzmény, amelyből a nemzeti kultúrának meg kell születnie, a népi műveltség. A nyelvtől kezdve a művészetek egyéb ágain keresztül a mindennapos gyakorlati (vagy mezőgazdasági) ismeretekig és szokásokig ezt hangoztatták minden alkalommal azok az értelmiségiek, akik a nemzetté válás kezdeti szakaszában felléptek, s a későbbi, fejlett szakaszokban sem szűnt meg ennek a divatja. Kétségtelen, hogy a zenében történtek kísérletek a népzene, a népdal elemeinek a műzenébe való beépítésére, vagy pontosabban azoknak az elemeknek a beépítésére, amelyeket a kortársak népieseknek tekintettek (a nagyon eklatáns példa a magyar reformkornak a verbunkosra építeni próbáló műzenéje). A képzőművészetekben már jóformán semmi nyoma ennek a hatásnak, bár mindig és sokat hangoztatják fontosságát. Épp így nem beszélhetünk arról, hogy a nemzeti kultúrában a nép, vagyis a parasztság gyakorlati tudásanyagát, „bölcsségét” (megint a korban sokat emlegetett fogalom) ekkor valójában beépült volna a nemzeti kultúrába. Ami gazdasági szempontból fontos volt, az a modern mezőgazdaság eredményeinek az elterjesztése, tehát

éppenséggel az addigi, hagyományos módszerek helyébe a fejlettebb országokból átvett, a nép számára addig ismeretlen új művelési módok meggyökereztetése. Az egyéb népi ismeretek, szokások alkalmasint azért nem épülhettek be a nemzeti kultúrába ebben a korszakban, mert egyrészt valójában nem is ismerték, hiszen a néprajztudomány a legjobb esetben ekkor született, sőt sok vonatkozásban olyan megközelítéssel kellett volna ezt a népi bölcsességet kibányászni, amilyen csak jóval későbbi évtizedekben állt a kutatók rendelkezésére, szempontok és módszerek formájában. Azt a szempontot sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nemzeti kultúra korai szakaszának a képviselői egész Kelet-Európában a felvilágosodás emlőin nevelkedtek, annak öszsemberi racionalizmusát tartották szem előtt, s a népi bölcsesség számos megnyilvánulását egyszerűen babonaként vetették el, pontosabban nem is törődtek vele, ha netán valamilyen formában tudomásukra jutott is.

Valójában tulajdonképpen csak egy vonatkozásban játszott a nép tényleges szerepet a nemzeti kultúra létrejöttében ebben a szakaszban: a nyelv vonatkozásában.

A nemzeti kultúra előzményeinek a sorában azonban, úgy tűnik, lényegesebbek az egyes nemzetek korábbi ún. magas kultúrájában fellelhető előzmények, gyakorlatilag tulajdonképpen egyfajta kulturális örökség, amelyet a születő, tudatosan nemzeti kultúra átvehet, továbbfejleszthet. Nagyon bizonytalan talajra lépünk ezzel módszertani szempontból. Ezek a korábbi elemek, vagy az egész kulturális rendszer ugyanis mintegy magától értetődő elemei voltak a korszakban a nemzeti kultúrának, tehát ezekről távolról sem írtak annyit, mint a népi kultúráról. Voltaképpen azt mondhatjuk, ez a kulturális örökség volt az, amelyre a kortársak támaszkodtak, amikor a meglévő, de alvó nemzetről beszéltek. Hiszen ez a kulturális örökség volt számukra a nemzet régi, évszázados meglétének a bizonyítéka, olyan magától értetődő, hogy nem is kellett emlegetni.

Mire gondolunk voltaképpen? Elsősorban a korábbi évszázadok szépirodalmára kell gondolnunk, arra, amely már valamilyen formában a beszélt nyelvhez kapcsolódott. Sajátos vonás, hogy a képzőművészetek terén az előző korszakok ugyancsak nem lebecsülhető emlékei jóformán semmi szerepet sem játszottak, legföljebb a történeti tudat erősítése terén.

Olyan nemzetek esetében, amelyeknek megvolt a saját feudális uralkodó osztályuk, az említett kultúra voltaképpen ennek az uralkodó osztálynak a magas kultúrája, és abban a pillanatban válik a nemzeti kultúra hasznosítható előzményévé, alapjává, kiinduló pontjává, amikor a nemzeti nyelvhez kapcsolódik. Alkalmasint az teszi viszont érthetővé éppen a szépirodalom elsőrendű szerepét, hiszen a művészetek ágai közül jószerivel csak az kapcsolódott a nemzeti nyelvhez. Ahol a saját feudális uralkodó osztály ilyen vagy olyan történeti körülmények következtében vagy eleve nem alakult ki, vagy – az esetek többségében – idővel eltűnt, fizikailag megsemmisült vagy más etnikumhoz asszimilálódott, ott ilyen, a magas kultúra realizált alkotásaiban való előzményekről aligha beszélhetünk.

Beszélhetünk viszont egyéb olyan jelenségekről, amelyek ugyancsak a kultúra, vagy legalábbis szélesebben az ideológia szférájába tartoznak, s meglétük független az egyes nemzetek korábbi társadalmi struktúrájától. Elsősorban a történeti hagyományokra gondolunk, a történeti tudat jelenségeire. Nem kétséges, hogy ez is elsőrendűen az uralkodó osztályhoz kapcsolódó jelenség, az uralkodó osztálynak van többnyire jól kidolgozott történeti hagyománya, eredettudata stb. Ez a tudat azonban, úgy tűnik,

jóval fejletlenebb, alig konceptualizált formában azoknál a népeknél is megvan, amelyek saját uralkodó osztállyal nem rendelkeznek. Voltaképpen a más etnikumoktól való elkülönülésnek a beszélt nyelv mellett másik alaptényezője ez, nyomait – a források jellege miatt – nagyon nehéz kitapintani, de kivételes esetekben erre is van mód. Nyilvánvaló, ebben a tudatban, ennek hosszú évszázados fennmaradásában is jelentős szerepe van az értelmiség alsóbb rétegeinek (az alsópapságnak elsősorban, később a szegény, a néphez közelálló világi értelmiségnek, ahol ilyen egyáltalában volt). A történeti hagyomány voltaképpen nehezen is különíthető el attól, amit jobb híján etnikai öntudatnak kell neveznünk, vagyis a másik etnikumtól való különbözőségnek a tudata. Ennek az etnikai tudatnak a meglétét viszont elsőrendűen elősegítette az a Kelet-Európában nagyon is gyakori jelenség, hogy különböző etnikumok egymással vegyülten éltek, gyakran éppenséggel etnikai és osztálykülönbségek összefonódtak, és ilyenkor többnyire etnikai különbségekként tudatosodtak.

A kibontakozó nemzeti kultúra, amelynek a nemzetté válásban vitt szerepét próbáljuk boncolgatni, eleve „magas” kultúra, eleve ezzel az igénnyel is indul, annak ellenére, hogy gyakran emlegeti a népi kultúrát, hogy ennek a forrásaihoz kíván visszanyúlni, hogy ezt tekinti alapnak stb. De csak alapnak, amelyen majd fel kell építeni a nemzeti kultúrát. Hogy ez „magas” kultúra lesz, vagyis ahhoz hasonló jellegű, amilyen az eddigi kultúra volt, tehát valamilyen formában az uralkodó osztályhoz vagy osztályokhoz kötődik, az a kortársak számára nem tudatos, már csak azért sem, mert ez a megkülönböztetés magas és népi kultúra között ekkor még ismeretlen. Megint nem szabad itt elfelejtenünk a nemzeti kultúrák korai szakaszának a felvilágosodás által megszabott jellegét, ahol népi forrás és magas rendű kultúra egységének bizonyos mértékig naiv hite még általánosan elfogadott, senki által kétségbe nem vont. A nemzeti kultúra alakítói, elsőrendűen tehát költők, írók és történetírók az egész nemzetre kiterjedő, azt átfogó, annak minden tagja által ismert egységes kultúrát tartottak szem előtt, ennek az érdekében tevékenykedtek tudatosan, nem magas és népi kultúrák kategóriáiban gondolkodtak. Csakhogy nemcsak az, ami végül is erőfeszítéseik eredménye lett, hanem eleve az, amit akartak, amire törekedtek, a „nemzeti kultúra”, eredendően és elkerülhetetlenül „magas” kultúra volt, más nem is lehetett, és ebben a formájában volt szerepe a nemzetté válásban.

Az viszont ugyancsak kétségtelenül tudatos volt náluk, hogy ez a nemzeti kultúra, bármennyire is nemzeti jellegének hangsúlyozása a lényeges, nem szigetelhető el az európai kultúrától, vagyis a nyugat-európaítól, ill. annak hatásától.

Itt a külföldi hatásoknak az állami keretek által történő meghatározására gondolunk. Nem arra, vagy legalábbis nem elsőrendűen arra, hogy az államhatalom csakugyan tételesen, törvényekben és rendeletekben szabja meg a külföldi hatás érvényesülésének a módját és mérvét, bár a cenzúra, külföldi utazások engedélyezése vagy tilalma formájában természetesen erről is szó van. Sokkal inkább arra gondolunk, hogy a külföldi hatások érvényesülésének az állami intézmények, az állam politikai és kulturális jellege adja meg a maguk kereteit, az, amit a franciák találóan *aire culturelle*-nek szoktak nevezni.

Ebben a vonatkozásban tehát az eddiginél még sokkal inkább szükséges az, hogy három példára szeretnénk utalni, a Habsburg-birodalomra, a török birodalomra és Oroszországra. Arra a három országra tehát, amely vizsgált témánk és korszakunk szem-

pontjából gyakorlatilag egész Kelet-Európát, vagyis valamennyi kelet-európai nemzetet felöleli, hiszen, mondjuk, a lengyel nemzetnek Poroszországhoz tartozó része az általánosítás vonatkozásában elhanyagolható mennyiség.

A Habsburg-birodalom vonatkozásában a német kultúra uralkodó jellegéből kell kiindulnunk. Sok nemzeti indulat támadt fel már akkor és azóta is a bécsi császárok „germanizáló” törekvéseivel szemben, még azt is elismerjük, hogy ezeknek az indulatoknak olykor valamelyes indokoltságuk is van. Egészében véve persze a birodalom felső vezetésének németnyelvűsége és ennek a német nyelvnek olykor alsóbb szinten történő erőltetése távolról sem jelentett valami tudatos asszimiláló törekvést, egyszerűen a sokáig ható felvilágosult abszolutisztikus eszmék valóra váltását, a közigazgatás racionalizálását, egy birodalomnyi állam ügyeinek vitelét olyan nyelven, amely kétségtelenül a többi ott beszélt nyelvhez képest, talán az egy olaszt kivéve, fejlettebb, egyszerűen alkalmasabb ennek a közigazgatásnak a megvalósítására.

Kétségtelen persze, hogy éppen a német nyelv fejlettebb volta és bizonyos mértékig uralkodó helyzete az államon belül valóban súlyos teherterele a nemzeti kultúrák megszületésének, nem állami erőszak révén, hanem egyszerűen pusztán létevel. A felsőbb osztályokban a német nyelv ismerete kötelező, sokszor úgy látják a kortársak, ez a tudomány egyedül lehetséges nyelve, éppen fejlettsége következtében (gondoljunk csak Josef Dobrovskýra). A német nyelv és kultúra ismerete viszont egyúttal a legfőbb és a legkönnyebb kapcsolatot biztosítja a korszak nyugati kultúrájával, különösen a felvilágosodás korában, de a XIX. század első felében is. A felvilágosodás, majd a romantika, sőt, akárcsak a francia forradalom is, elsősorban német közvetítéssel, német nyelven jut el a birodalomban lakó nemzetekhez. Ha ez a német közvetítés talán valamelyest tompítja is a nyugati hatás radikalizmusát, mégis magával hozza, mert egyszerűen az egész *aire culturelle*-nek bizonyos fejlettebb nyugat-európai jelleget ad.

Nem elhanyagolható szempont, hogy a Habsburg-birodalomban egészében a nyugati egyház, illetve a belőle keletkezett protestáns egyházak voltak túlsúlyban, sőt az egyházi unió révén még a pravoszláv népek egy részére is kiterjedt a nyugati egyház hatása. Nyilvánvaló, hogy korszakunkban ennek a nyugati hatás szempontjából, éppen a katolikus egyház vonatkozásában, már nem volt jelentősége, sőt inkább negatívumot jelentett, az előzmények szempontjából viszont roppant fontos, hiszen már évszázadok óta megkönnyítette a nyugati hatások felvételét, amelyek elől az ortodox egyház mindig is mereven elzárkózott. Az unitus egyház jelentőségét világosan lemérhetjük az erdélyi románok példáján: a római kontinuitás gondolata s vele a románok nyugatosodásának számos egyéb következménye, beleértve a nyelv latinizálását például, az erdélyi román unitus papok soraiból indul ki, a két dunai fejedelemség csak évtizedekkel később követi a példát. Hogy mennyire nem az egyházi jelleg a fontos, arra viszont világosan utal, hogy az ortodox Dosifej Obradović vagy Vuk Karadžić egész tevékenysége ugyancsak szorosan kötődik a birodalomhoz, speciálisan Bécshez. És közismert, hogy a megalakuló szerb fejedelemség értelmisége lényegében véve a birodalomban élő szerbek soraiból toborzódik.

Egyáltalában: a balkáni népeknek a birodalomban élő diaszporája ugyancsak fontos szerepet játszik saját nemzete kultúrájának a kialakításában, gondoljunk a szerbek mellett például a görögökre.

Ugyancsak nem jelentéktelen tényező, hogy a birodalomban az oktatás, bármilyen szerények is az eredmények a Ratio educationis célkitűzéseire képest, egészében, még alsó fokon is, magasabb szinten állt, s főképp viszonylag szélesebb rétegeket fogott át, mint mondjuk a Balkánon. Amivel természetesen korántsem kívánjuk azt mondani, hogy a birodalomban az analfabétizmust már felszámolták volna akár a XIX. század derekáig is.

A képzőművészetek terén a birodalom jellegzetes stílusa, a barokk, a nemzeti kultúrákban már alig hagyott nyomot, legfeljebb a népi kultúrához jutott el. Viszont a klasszicizmus, még inkább pedig a biedermeier már olyan stílust jelentett, amely bizonyos mértékig befolyásolta az itt kibontakozó nemzeti kultúrákat is.

Nem feledkezhetünk el arról a körülményről sem, hogy elsősorban a birodalom protestáns alattvalói, jelesen papsága nagy számban végezte főiskolai tanulmányait nyugati protestáns intézményekben, ami a nyugati kultúrhatás közvetítésének egyik alapvető módja volt, s hogy ez nem elsősorban teológiai műveltséget jelentett, arra a nyilvánvalóan kínálkozó példa Ján Kollár.

A birodalomhoz, sőt ezen belül is a Habsburgokhoz való tartozás tudata, nagyon erős alattvalói öntudattal, a nemzetté válás egyéb területein játszik majd jelentős szerepet. Kulturális vonatkozásban a birodalom egészében a német kultúrát és a vele jövő hatásokat kínálta, és éppen német jellege miatt kétségtelenül az elkülönítés irányában hatott.

Volt azonban a birodalom egyik részében olyan sajátos jelenség, amelyet a nemzeti kultúra kifejlődésében is figyelembe kell vennünk. Magyarországról van szó, illetve a Magyarországhoz való tartozástudatáról. A magyar történetírás ezt hungarus-öntudat néven szokta nevezni, más nyelvekben könnyebb a „magyar” és a „magyarországi” elkülönítése (a szlovák *uhorský* és *madársky*, szerb *ugarski* és *madzarski* stb.). Olyan jelenség ez, amely régebbi korokban természetesen erőteljesebben nyilvánult meg, erősebb volt az etnikai hovatartozásnál is, vagy legalábbis azzal egyenértékű, csak másra orientált. A nemzetté válással ez a tudat már háttérbe szorul, bár még a XIX. század derekáig vannak nyomai a politikai fejlődésben. A nemzeti kultúrák kezdeti szakaszában pedig még van némi szerepe, egyszerűen már csak azért is, mert a külföldi, vagy a birodalom egyéb részeiből jövő kulturális hatásokra egyfajta egyenlő vagy legalábbis hasonló reagálást jelent, nagyjából azonos érték kategóriák alkalmazását, amelyek a sok évszázados együttélés nyomán spontán alakultak ki. Nem érdektelen arra rámutatni, hogy viszonylag a legcsekélyebb a horvátoknál, ott is tűnik el a leghamarabb, mert a horvátok helyzete mindig is megkülönböztetett volt a történeti Magyarországon belül. Paradox módon ugyanakkor mégis abban az osztályban marad meg legtovább, amelynek a léte hozta magával a horvátok különleges helyzetét, a horvát feudális uralkodó osztálynál, különösen annak két pólusán, a nagybirtokos arisztokráciánál és az elszegényedett, gyakorlatilag már vagyontalan kisenemességnél.

A török társadalomban, illetve annak minket érdeklő balkáni tartományaiban a kulturális helyzetet néhány, a Habsburg-birodalomtól erősen elütő tényező szabja meg. Az egyik a többenél (gazdasági és társadalmi vonatkozásban) jóval fejlettebb görögök túlsúlya. A balkáni népek körében éppúgy a görög kultúra számít az egyedül értékesnek, a görög a kultúra nyelve, ahogy a Habsburg-birodalomban a német. A viszonylag

(és ez a viszonylag itt már nagyon relatív) fejlett görög nyelvű közoktatás ebben lényeges szerepet játszik.

Ezzel együtt egy tőle elválaszthatatlan mozzanat: a görög ortodox egyház uralma. Ezt az egyházi uralmat voltaképpen a török kormányzat is támogatja a milletek intézménye révén. A konstantinápolyi patriarchátus az egész félszigeten a görög származású főpapság uralmát is jelenti, s ez éppen a XIX. század második negyedében kezd kulturális téren is szerepet játszani, amikor a görög püspökök már tudatos görög kulturális befolyást igyekeznek gyakorolni a többi balkáni etnikum vonatkozásában, egyfajta asszimilációra törekedve.

A nyugati ideológiai áramlatok erre a területre vagy görög közvetítéssel jutnak el, amiben a nyugaton élő görög diasporának van elhatározó szerepe, vagy pedig, párhuzamosan a politikai befolyás erősödésével, bár persze ugyanakkor ennek ellenére orosz közvetítéssel. Nyilvánvaló ez éppen úgy nem kizárólagos, mint a Habsburg-birodalom esetében a német közvetítés. Kivételek, akár jelentős kivételek is éppúgy akadnak, mint a Habsburg-birodalomban. Egészében, általánosítva mégis ez a helyzet.

Az ortodox egyház vallási és ennek megfelelően kulturális uralma a művészetek terén a bizánci stílus egyeduralmában jut kifejezésre. Ez a kialakuló nemzeti kultúrák előzményeit tekintve alapvető jelentőségű. A bizánci képzőművészeti stílus évszázadokon át megmaradt, gyakorlatilag el tudta háritani a nyugati stílusáramlatok változtatását. Évszázados fennmaradása során pedig olyannyira egybefonódott a történeti hagyományokkal, hogy a kialakuló nemzeti kultúra számára ugyancsak az egyetlen elfogadható nemzeti stílusnak tűnt, és sokáig az általunk vizsgált korszakot is túlélte. Éppen ez volt itt is a nemzeti a nyugatival, idegennel szemben. Nem nehéz ebben meglátni az ortodox egyház merev elzárkózását a nyugati egyháztól és ennek következtében mindentől, ami nyugatról jött.

Ennek az évszázadok óta fennálló, kérdéskörünket alapvetően befolyásoló ténynek egyszerre voltak pozitív és negatív következményei.

Pozitívnak tekinthetjük alapvetően azt, hogy a Habsburg-birodalommal ellentétben, ahol a német kulturális befolyás mögött óhatatlanul ott állt az államhatalom, ha ezt a befolyást nem is nemzeti szempontból igyekezett fenntartani és mélyíteni, a Balkánon más volt a helyzet. Amilyen mértékben erősödött a görög főpapság körében a tudatos görög befolyásolás, különösen pedig az 1821-es szabadságharc kirobbanása óta, ezt a görög befolyást az államhatalom már nem támogatta, sőt, amennyiben egyáltalában képes volt valaminek a támogatására, tehát volt politikai koncepciója, éppen a görög befolyással szemben álló elemeket támogatta. Ennek megfelelően pedig előbb vagy utóbb a kulturális nemzeti fejlődés is függetlenedhetett a görög hatástól, szabadabban bontakozhatott ki, a görög mint a műveltek nyelve, egyetlen lehetséges nyelve, jóval korábban vesztette el ezt a presztízsét, mint a német a dunai birodalomban.

Ugyanakkor az ortodox egyház uralma következtében a nyugati hatás sokkal gyengébben érvényesülhetett, mint a Habsburg-birodalomban. Ez a mozzanat nemcsak a görög főpapság uralta egyházra érvényes, hanem a helyébe lépő nemzeti egyházakra is. Más kérdés, hogy jórészt politikai okokból a nyugati hatás amúgy is gyengébben áramlott ide, nem voltak messzemenően olyan személyes kapcsolódási lehetőségek, mint a Habsburg-birodalomban.

A másik negatívumra már az imént utaltunk: a bizánci művészet szoros összefonódottságára a nemzeti kultúrával, illetve annak előzményeivel. Ennek óhatatlan következménye volt, hogy a nemzeti kultúrának önállósága kivívása érdekében, s hogy a nyugati példákat követhesse, nemcsak valami idegennel kellett szembeszállnia, egyúttal attól tanulva is persze, mint a dunai birodalom nemzeteinek a némettel, hanem egyúttal azzal is, amit valójában széles tömegek a nemzetinek tekintettek és éreztek. Nyilvánvaló, hogy ez a legkönnyebben az irodalom terén ment, ahol az ószláv liturgia használata amúgy is bizonyos mértékig elősegítette a nemzeti nyelv érvényesülését, bár ugyanakkor gátolta is. Alkalmasint ebben kell megtalálnunk a magyarázatát annak is, hogy a balkáni népeknél a nemzeti kultúra jelentkezése a művészetek egyéb ágaiban, az irodalmon túl, jóval későbbi, mint a dunai birodalom népeinél.

Oroszország megint más. Vizsgáljuk meg először az orosz nemzeti kultúra szempontjából a kérdést. Hazai előzmények, eredeti orosz kultúra és nyugati hatás kettősége itt teljesen nyilvánvaló, a kortársak számára is egyértelműen tudatos. Minden eddigi példánál egyértelműbb itt az is, hogy a kettő a társadalmi haladás szempontjából is nagyon egyértelműen szemben áll egymással, amit az előbbi két esetben nem jelenthetünk ki ilyen nyugodtan. A hazai, ortodox-bizánci előzmény ekkor már egyértelműen a maradisággal, a társadalmi haladás ellenzésével egyértelmű, a nyugati hatás ápolása a társadalmi haladással való szövetkezést is jelent. Az államhatalom szerepe, amely egyébként is szokatlanul jelentős más területeken is, ebben a vonatkozásban nem egyértelmű. Érdemben voltaképpen, maradi jellegénél fogva, az államhatalom a hagyományos bizánci kultúrát támogatná. Csakhogy európai szerepe következtében mégis kénytelen európai külsőségeket átvenni, nemcsak egyszerűen divatot, és így a művészetben is európai formákat támogatni, azoknak kedvezni. Itt válik igen lényegessé az a tényező, hogy az orosz az egyetlen kelet-európai nemzet, amelynek kormányzata is orosz, s ez kénytelen a bizánci hatás alól emancipálódó orosz nemzeti kultúrát elősegíteni, amely pedig európai formákban jelentkezik. Kénytelen elősegíteni, meg is teszi ezt, s éppen a képzőművészetek terén megint egész Kelet-Európában mondhatni egyedülálló eredményekkel. Csakhogy éppen a társadalmi haladás szempontjából egyértelműen reakciós kormányzat az, amelyik ezeket az eredményeket eléri. A kialakuló orosz nemzeti kultúra a társadalmi haladáshoz óhatatlanul csak a nyugati, európai formák felhasználásával tud csatlakozni. Márpedig az orosz megint csak az a kivétel a kelet-európai nemzetek sorában, ahol a nemzeti probléma nem úgy vetődik fel, mint a többinél, tehát a kultúra is jóval fogékonyabb a szociális kérdések iránt, mint egybűtt Kelet-Európában, mert nemzeti téren a problémák már csak politikai síkon jelentkeznek (ti. a meglevő rendszer, az autokrácia megdöntése). De ha az orosz kultúra, amennyiben haladó, csak az európai formákhoz tud realizálódni, és szakítania kell a korábbi hazai előzményekkel, ez problémákat von maga után. Jelentős mértékben ugyanaz a probléma ez, mint a balkáni nemzetek bizánci jellegű kulturális hagyománya esetében. Csakhogy a balkániak esetében a bizánci-ortodox kulturális előzmények, a görögök révén, nemzeti szempontból idegeneknek is tekinthetők. Az orosz esetben ez a könnyebbség nem adódik, ezek az ortodox-bizánci előzmények egyértelműen azonosak a nemzeti kultúra előzményeivel. Talán ez is egyik magyarázata annak, hogy a megszülető orosz kultúrának, előzményeiben I. Péterig visszanyúlva, olyan lényeges problémája Oroszország és Európa, Oroszország és a Nyugat kettősége, ellentéte, ellentmondása. Annak a tudatosodása ez,

milyen nehéz a hazai előzményektől elfordulva és csak külföldi mintákat keresve, mégis a hazai előzményekhez óhatatlanul szervesen kapcsolódó új nemzeti kultúrát megteremteni.

A nemzeti kultúra kialakulása a nemzetté válással szoros összefüggésben egy kronológiailag is eléggé meghatározható időpontban ment végbe, mint már jeleztük, bizonyos adott általános európai kulturális szituációban. Az állami hovatartozás nem annyira a nemzeti kultúrák tényleges kibontakozásának az időszakában volt lényeges, hanem az ezt a kibontakozást lehetővé tevő, mintegy megalapozó korábbi és hosszabb ideig tartó szakaszban. Nem véletlen, hogy az évszázadok óta Oroszországhoz tartozó ukránok és beloruszok esetében jelentős volt ez a mozzanat, a lengyelek és a baltiak esetében nem. Viszont éppen a Habsburg-birodalom és az oszmán birodalom példája mutatja: évszázadok óta azonos állami keretek működtek itt, legkésőbb a XVI. századtól kezdve, ezek hoztak létre bizonyos kulturális szintet és atmoszférát, amely kihatott a nemzeti kultúrák kibontakozására is. Végül is az egész kérdéskört a nemzeti kultúrák kibontakozásának objektív előzmények sorában vázoltuk fel, itt látjuk a jelentőségét. Amikor már megindul a nemzetté válás és a nemzeti kultúra kibontakozik, ennek ütemével párhuzamosan csökken ennek a kulturális atmoszférának a jelentősége, a századforduló körül már úgy tűnik, elhanyagolható tényezővé válik. Az objektív előzmények sorában viszont, véleményünk szerint, igen nagy a jelentősége.

K O S Á R Y D O M O K O S

NÉHÁNY MÓDSZERTANI TANULSÁG A XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁG MŰVELŐDÉSÉNEK TÖRTÉNETÉBŐL

Az alábbiakban azokat a főbb módszertani tapasztalatokat szeretném röviden vázolni, amelyeket egy, a XVIII. századi Magyarország művelődését átfogóan vizsgáló monográfia írása közben szereztem.

Az első kérdés a téma pontos elhatárolása volt, vagyis az, hogy mit kell értenünk a művelődés történetén.

Teljes képet a történelmi fejlődésről úgy adhatunk, ha a társadalom (vagy a társadalmak) minden funkcióját figyelembe vesszük, bonyolult összefüggéseikkel és kölcsönhatásaikkal együtt. Egy-egy kérdés mélyére hatolnunk azonban csak specializált kutatásokkal és azok saját módszereivel lehet. Nyilvánvaló, hogy az alap, vagyis a gazdasági funkciók vizsgálatát a gazdaságtörténetnek kell végeznie. A központi modellt a társadalom struktúrájáról, szerkezetéről, osztályviszonyairól, az osztályok, rétegek mozgásáról, jellemzőiről kell készítenünk. Ennek működését kell azután a további, különböző: politikai, ideológiai stb. funkciók vonatkozásában is megfigyelnünk. Közelebbről nézve ezek a funkciók is több, ismét tovább ágazó rész-funkciókra, szektorokra oszlanak, amelyek ismét további, speciális tudományágak tárgyai. Ez áll a felépítményen, mint gyűjtőfogalmon belül a művelődés funkciójára is, amely magában foglalja az ideológia, a mentalitás, a hitvilág, a politikai gondolkodás, az oktatásügy, a mindenkori kommunikációs eszközök (nyomdák, könyvek, sajtó) és a különböző ismeretek, tudományok,